

ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ Η ΖΩΦΟΡΟΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΣΟΦΙΑΛΑΚΗ

ΣΤΙΣ 15 ΙΟΥΝΙΟΥ 1968, ημέρα Σάββατο και ώρα 4 μ.μ., ο παλιός καπετάνιος της Εθνικής Αντίστασης στην Κρήτη, επικεφαλής του αντάρτικου στο νησί, Εμμανουήλ Μπαντουβάς (1897-1984),¹ κάτοικος Ηρακλείου Κρήτης, συνυπογράφει ιδιωτικό συμφωνητικό² με τον επίσης Κρητικό γλύπτη Νίκο Σοφιαλάκη (1914-2002) στο εργαστήριο του δεύτερου στην Αθήνα για τη φιλοτέχνηση, υπό τύπον ηρώου, γλυπτού για τη Μάχη της Κρήτης,³ κατά την οποία είχε αποκρουστεί η κατάληψη της μεγαλονήσου από τις γερμανικές δυνάμεις Κατοχής το πρωί της 20ής Μαΐου 1941. Εκείνη τη μέρα είχε αρχίσει η κατά του νησιού αεροπορική έφοδος των Γερμανών με το συνθηματικό όνομα «Επιχείρηση Ερμής» — 60 αναγνωριστικά αεροσκάφη, 280 βομβαρδιστικά, 150 στούκας, 180 καταδιωκτικά, 600 μεταγωγικά και κάπου 100 ανεμοπλάνα, που θα έκαιγαν 10.000.000 λίτρα βενζίνης!⁴ Οι Γερμανοί έως την 1η Ιουνίου είχαν πάρει το νησί από τις βρετανικές δυνάμεις που ανέρχονταν σε 1512 αξιωματικούς, 29.977 οπλίτες με 151 πυροβόλα, 16 ελαφρά άρματα μάχης και 9 μέσα άρματα πεζικού⁵ —όμως επρόκειτο για πύρρειο νίκη: στοίχισε στους Γερμανούς 5000-6000 νεκρούς και τραυματίες, από τους οποίους οι 4750 ήσαν επίλεκτοι αλεξιπτωτιστές,⁶ τίμημα που τους απέτρεψε στο εξής να τολμήσουν άλλη τέτοιας έκτασης αεροπορική έφοδο.

Η Μάχη της Κρήτης, στην οποία έλαβαν μέρος 60.000 στρατιώτες —οι 42.000 από τους οποίους ανήκαν στις συμμαχικές δυνάμεις (Βρετανούς, Αυστραλούς, Νεοζηλανδούς, Μαορί), ενώ οι 7500 ήσαν νεοσύλλεκτοι, οι 900 μαθητές της Σχολής Οπλιτών της Βασιλικής Χωροφυλακής, οι 300 ευέλπιδες με τους αξιωματικούς τους, οι 100

THE MONUMENTAL NARRATION OF THE BATTLE OF CRETE | THE FRIEZE BY NIKOS SOFIALAKIS

ON SATURDAY, JUNE 15th 1968, at 4 p.m., the old captain of the Cretan National Resistance, leader of the rebel forces on the island, Emmanuel Badouvas (1897-1984),¹ resident of Heraklion, Crete, co-signs the private agreement² with his fellow Cretan, the sculptor Nikos Sofialakis (1914-2002) in the artist's atelier in Athens, for the construction of a monumental sculpture in honor of the Battle of Crete,³ during which battle the German occupying forces had been repelled from taking over the island on the morning of May 20th 1941. That day marked the beginning of the German airborne offensive against Crete, codenamed "Operation Mercury" —with 60 reconnaissance aircraft, 280 bombers, 150 stuka aircraft, 180 fighters, 600 transport aircraft and approximately 100 wind planes, which would have burned 10,000,000 liters of gasoline!⁴ By June 1st the Germans had taken the island from the British forces which totaled 1,512 officers, 29,977 infantrymen with 151 machine guns, 16 light tanks and 9 medium infantry tanks⁵ —yet it was a hollow victory, as the cost to German forces, with 5,000 - 6,000 dead and wounded, of which 4,750 were elite paratroopers,⁶ deterred the Germans from ever daring such a large-scale airborne offensive again.

The Battle of Crete, in which 60,000 soldiers fought —with 42,000 of these belonging to the allied forces (British, Australian, New Zealander, Maori), 7,500 new recruits, 900 students in the Soldier's School of the Royal Gendarmerie, 300 army cadets with their officers, 100 reservists and 1,600

έφεδροι και οι 1600 ήδη χωροφύλακες του νησιού—, θεωρείται το κορυφαίο γεγονός της Εθνικής Αντίστασης για κάθε Κρητικό, αφού, σε λίγες μέρες, 4000 ένοπλοι πολίτες, Κρητικοί αντάρτες, κατατρόπωσαν τους εξαιρετικά πολυπληθέστερους Γερμανούς —22.750 άνδρες, 1370 αεροσκάφη, 70 πλοία.⁷ Πρέπει να υποθέσουμε ότι υπό ανάλογο συναισθηματικό πρίσμα και ο Σοφιαλάκης στα πιο δυναμικά χρόνια της καλλιτεχνικής δημιουργίας του θέλησε να διασώσει τα επεισόδια του δραματικού αγώνα των συμπατριωτών του.

Το έργο είχε σχεδιαστεί ήδη τη μέρα της υπογραφής του ιδιωτικού συμφωνητικού σε χαρτί μικρότερο, με στυλογράφο μπλε χρώματος (βλ. σ. 16-17) και είχε εγκριθεί από τον παραγγελιοδότη. Κατόπιν ο γλύπτης θα περνούσε τα προσχέδια σε μεγαλύτερο, με μαύρο μολύβι και μαρκαδόρο, μέγεθος χαρτιού, για να τα μεταφέρει σε δεκαοχτώ κομμάτια πατιναρισμένου λευκού πεντελικού μαρμάρου, διαστάσεων $0,89 \times 1,00 \times 0,03$ μ., με χαμηλή ανάγλυφη χάραξη —ο Σοφιαλάκης ως δείγμα εργασίας είχε εκτελέσει τις δύο πρώτες πλάκες με την έναρξη του αγώνα. Το έργο κόστισε 500.000 δρχ.· προκαταβλήθηκαν στον γλύπτη 101.000 δρχ., που παρέμειναν στα χέρια του μέχρι το τέλος της εργασίας του και θα συμψηφίζονταν με την αξία των τεσσάρων τελευταίων πλακών. Σύμφωνα με το πρωτόκολλο παράδοσης και παραλαβής, το έργο παραδόθηκε από τον καλλιτέχνη στις 29 Απριλίου 1969, μέσα σε 15 μήνες, όπως όριζε το ιδιωτικό συμφωνητικό.

Η ζωφόρος, η οποία βρίσκεται στην πρόσοψη του Μουσείου-Ηρώου Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης, στις Πατέλες Ηρακλείου,⁸ εκτέθηκε με τον τίτλο *Η Εθνική Αντίστασις Κρήτης, 1941-44* στις 4 Ιουνίου 1969 στο εργαστήριο του Σοφιαλάκη, πλαισιωμένη και από άλλα έργα του. Για τον γλύπτη και το έργο του μίλησε ο Χανιώτης καθηγητής της Βυζαντινής Φιλολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών Νικόλαος Β. Τωμαδάκης (1907-1993).⁹ Η ομιλία του ακολουθεί:

members of the island's gendarmerie— is considered the apex of the National Resistance for every Cretan, since, in just a few short days, 4,000 armed citizens and Cretan rebels managed to defeat the numerically superior German forces, which totaled 22,750 men, 1,370 aircraft and 70 ships.⁷

It must be assumed that under a similar emotional perspective Sofialakis, in the most dynamic period of his artistic output, desired to preserve these chapters of the dramatic struggle of his fellow countrymen.

The work had been sketched prior to the day of contractual agreement, on small paper squares in blue ink, and had been approved by the patron. The sculptor was then to transmit the initial sketches on to larger paper, drawn in black charcoal and marker, from which he would then transfer these on to eighteen pieces of white Pendelic marble finished with patina sheen, each with dimensions of $0.89 \times 1.00 \times 0.03$ meters, carved in low relief. Sofialakis had already executed two such pieces depicting the onset of the battle as a sample of his work. The entire undertaking cost 500,000 drachmas, of which 101,000 drachmas were advanced to the artist, to remain in his possession until the end of the work, at which time the sum would be consolidated in the value of the final four pieces. According to the protocol of delivery and receipt, the work was delivered by the artist within 15 months on April 10th 1969, as per the terms of the private agreement.

The frieze, which is located on the façade of the Museum-Monument of National Resistance Fighters in Pateles, Heraklion,⁸ was exhibited with the title *The National Resistance of Crete 1941-1944* on June 4th 1969 at Sofialakis' atelier, surrounded by his other works. Fellow Cretan from Chania and Professor

Πρό είκοσιδύο νομίζω ἐτῶν ὁ ἀγαπητός συμπολίτης καί συν-ἀδελφός μου κ.Στυλιανός Καψωμένος μοῦ ἐζήτησε νά γνωρίσω καί νά βοηθήσω κατά τό δυνατόν ἕνα ἔνοικόν του καί συμπατριώτην μας,τόν Ρεθύμιον γλύπτην Νῆκον Σοφιαλάκη.Νά τόν γνωρίσω ναί,ἀλλά νά τόν βοηθήσω πῶς; Ὁ Σοφιαλάκης,ὅπως ὄλοι μας τότε, ὑφίστατο τ'ἀποτελέσματα τῆς πενίας τῆς κατοχῆς καί τῆς ἐπακολουθησάσης ἀναταραχῆς,ἐστεγάζετο ὑποτυπῶδες,εἰργάζετο ὑπό μόλις ἀνεκτάς συνθήκας καί ἦτο 35 ἐτῶν καί περίπου ἀγνωστος.Πράγματι ἐπῆγα καί τόν ἤρα καί ἐκατάφερα εἰς τόν μικρόν χῶρον ὅπου ἔμενε νά ἴδω τήν ἐργασίαν πού εἶχε κάμει καί τήν ὅποιαν ἤθελε νά μεταφέρῃ εἰς Κρήτην διά νά τήν ἐκθέσῃ.Ἡ ἐργασία του βέβαια δέν εἶχε πολλήν σχέσιν ἐξωτερικήν,θεμάτων δηλαδή, μέ τήν μεγαλόνησον,ἔδειχνεν ὅμως ἕνα ὑγιᾶ καλλιτέχνην,τόν ὅποτον δέν ἀπησχόλει-ός συνήθως ἐγκεντρικῶς-ἡ προσωπική του, ἡ ὑποκειμενική του ὑπόθεσις.Εἶχε ρωμαλεότητα,αἴσθησιν τοῦ κλασσικοῦ, μεγάλην ἐπιμέλειαν,ὥστε νά μεταφέρῃ τά ἔργα του ἀπό τόν πηλόν εἰς τό μάρμαρον ὁ ἴδιος,νά πηγαίῃ μάλιστα εἰς τήν Πεντέλην διά νά κόπῃ τό κατάλληλον μάρμαρον.Ἐπρόσεξα τάς σπουδάς του,πῶς ἐσχεδιάζε,πῶς ἐξετέλει.Εἴμεθα μακράν ἀπό τάς περιπτώσεις τῶν ἀνέμελων ἐκείνων πού ὅπως ὅπως ἄνουν μίαν τεχνικήν λύσιν,χωρίς προηγουμένως νά τήν βασανίσουν.

Τήν ἐποχήν ἐκείνην,ἄν ἐξαιρέσῃ κανεῖς μερικά ἀνάγλυφα,τά καλύτερα ἔργα τοῦ Σοφιαλάκη ἀνεφέροντο εἰς τήν κατοχήν, μωρά παιδία βασανισμένα ἀπό τήν πρῶτον καί χειρίστην ἐμπειρίαν τῆς ζωῆς,τήν πείναν.Κι'ἔπειτα τό θέμα τῆς μητρότητος καί δι'αὐτῆς τό αἰώνιον πρόβλημα τοῦ ἔρωτος καί τῆς ἑλξως τῶν φούλων.Ἐπῆρχαν καί μερικά κλασσικίζοντα ἔργα.

Τά Χριστούγεννα ἐκείνου τοῦ ἔτους ὁ Σοφιαλάκης ἐξέθηκε τά

ἔργα του εἰς τά Χανιά καί μάλιστα εἰς τήν αἴθουσαν τοῦ ἐκεῖ Συλλόγου Καλῶν Τεχνῶν.Τόν ἐπαρουσίασα εἰς τοὺς τότε συμπολί-τας μου,τόν ἐπῆρα εἰς τό Χριστουγεννιάτικο τραπέζι εἰς τό σπίτι μου-ἐζοῦσεν ἡ μητέρα μου ἀκόμη-ἐκατάλαβα ὅτι ἐπῆρε φτερά.Εἶχε χῶμα νά πατήσῃ,γῆ νά σταθῇ,τόν ἔνοιωθεν ἡ Κρήτη δικό της κι'αὐτό εἶναι μεγάλη,πολύ μεγάλη ὑπόθεσις.Τήν ἔκθεσιν τήν ἐπῆγε ἀπό τῆς Χανιά εἰς τό Ἡράκλειον.Τά ἔργα τοῦ ἐπῆλθον εἰς τοὺς Δῆμους ἐκάλυψαν τά ἔξοδα τῆς προβολῆς των.Ἀλλά τό μεγαλύτερον κέρδος εἶναι ὅτι τοῦ ἀνετέθη ἀπό τόν Δῆμον Ἡρακλείου ἡ κατασκευῆ τῆς προτομῆς τοῦ Δομνίκου Θεοτοκοπούλου,ἡ ὅποια στολίζει καί σήμερα μίαν πλατεῖαν τοῦ Μεγάλου Καστροῦ.

Δέν θά παρακολουθήσω ἀπό ἐκεῖ καί πέρα τήν ἐξέλιξιν τοῦ Σοφιαλάκη καί τήν σταδιοδρομίαν,τήν παρουσίαν ἔργων του εἰς διεθνεῖς ἐκθέσεις,τήν περυσινήν ἀκόμη μετάβασιν εἰς τήν Ἀμερικὴν.Νά φορτώσῃ τά ἔργα σου καί νά τά κουβαλήσῃ εἰς τόν Νέον Κόσμον,ἀψηφῶν τήν ἀντίθεσιν τῶν μικρῶν καλλιτεχνημάτων πρὸς τοὺς τεραστίους ὄγκους τῆς μηχανοκρατίας θέλει μεγάλην πίστιν καί ἄνοιαν τῆς πραγματικότητος,ἀλλ'ἀπό τόν Κρητικόν Σοφιαλάκην τό κουράγιο δέν ἔλειψε ποτέ.

Καί ἐγύρισε.Ἐγύρισε πιθανόν γιά νά ξαναφύγῃ.Ἀλλά τήν Κρήτην δέν τήν λησμονεῖ ποτέ.Ἐχει ἤδη στήσει ἐκεῖ κάποιες προτομές.Εἰς τά Χανιά τόν Γιάννη Κοντυλάκη,τόν λογοτέχνην Διαβάτην,πού γιά νά τόν ἀποδώσῃ δέν ἠρκέσθη εἰς τάς παλαιάς φωτογραφίας καί τά σκίτσα,ἐκάθησε κι'ἀναρωτοῦσε τοὺς παλαιούς πού ἐζοῦσαν ἀκόμη καί τόν ἐγνώρισαν πρὶν 50 τόσα χρόνια.Τόν ἀετόν εἰς τό Ἀσιπόπουλο.Ὅταν ἔκαμνε στόν πηλόν αὐτό τό πουλί,εἶπα πῶς ἄλλαξε ἐπάγγελμα κι'ἔγινε πτηνολόγος,ἐπῆγε κι'ἤρε βιβλία γιά τοὺς ἀετούς,ἤρε βαλσαμωμένους,ζωντανούς,μικρούς μεγάλους,ἐσπούδα-σε τό πέταμά των καί τό ζύγισμά των στόν ἀέρα.Οἱ ἄλλοι ἄς δου-

λεύουν μέ τή φαντασίαν. Ὁ Σοφιαλάκης δέν ἤθελε νά παρουσιάσῃ τό σύμβολον τῆς Κρητικῆς ἐλευθερίας σάν ἕναν ἀπίθανο μαθημένο κόκκορα!

"Ἄλλη προτομή ἔδωκε τήν ὁμορφιά τοῦ Παυλῆ τοῦ Γύπαρη." Ὁ ποιοῦς ἄκουσε γιά τόν καπετάν Παυλῆ καί δέν τόν ἐγνώρισεν ἀπό κοντά, ἄς μή νομίζῃ ὅτι ξέρει τίποτε γιά τόν ποιητή-μακεδονομάχο. Ὁ Σοφιαλάκης ἐσκάλισεν εἰς τό μάρμαρον καί ἄλλας ἀγνάς ἐφηβικάς μορφάς. Ἄλλ' ἡ προτομή τοῦ Γύπαρη τοῦ πολεμιστοῦ καί τοῦ ἄφοβου, καί συνάμα ἀνθρώπου πού ἀγαποῦσε τά λουλούδια καί τούς στίχους, ἔδωσε τήν ἀρρενωπότητα τῆς Κρητικῆς Λεβεντιάς.

Ἄλλὰ ἐδῶ δέν ἤλαμε διά νά ἐξιστορήσωμεν ποῦ καί πῶς ἔστησε τά ἔργα του ὁ Σοφιαλάκης, ποῦ ἦρε τά μοντέλλα του, πῶς τά ἐσκάλισεν ὁ ἴδιος, ποῦ ἦτο τό περιβάλλον του καί ποιοί ἐστάθηκαν γύρω του. Ἐδῶ ἔχομεν τήν εὐκαιρίαν νά θαυμάσωμεν τήν μεγαλυτέραν σύνθεσιν τῆς ζωῆς του διά τήν Μάχην τῆς Κρήτης εἰς δώδεκα ἀναγλύφους πλάκας πού θά στηθοῦν ἔξω ἀπό τό Ἡράκλειον τῆς Κρήτης εἰς μνημεῖον πού ἀνεγείρει ἐκεῖ ὁ καπετάν Μανόλης-Μπαντουβάς. Ἡ μάχη τῆς Κρήτης εἶναι μεγάλο θέμα, ὄχι διά τά ἀποτελέσματά της, ἀν ὠφέλησε καί πόσον τόν συμμαχικόν ἀγῶνα, ἀν ἐπεβράδυνεν ἢ ὄχι τήν προέλασιν τοῦ Ἄξονος. Μέγα θέμα εἶναι διότι δέν ὀφείλεται εἰς προδιαγεγραμμένον ἐπιτελικόν σχέδιον, τοῦ ὁποῦ ν' ἀκολουθήσῃ ἡ ἐκτέλεσις, ἀλλ' εἰς τήν αὐτόματον ἀνάφλεξιν τοῦ ἔρωτος τῆς Ἐλευθερίας τοῦ Κρητός ἀγρότου, ὁ ὁποῦς ἀψηφῶν τήν ζωὴν του, τήν ὑπερησπίσθη μέ τά πρωτόγονα μέσα πού διέθετε, ἀντετάχθη εἰς τήν ὑλικήν βαρύτητα τοῦ κατακτητοῦ. Καί πρέπει νά τήν ἔζησες καί νά προήλας ἀπό τήν μάζαν αὐτήν διά νά μπορέσῃ νά τήν ἐκφράσῃ. Καί ἡ ἔκφρασις αὐτῶν τῶν ἀντικειμενικῶν πράξεων τῆς ὁλότητος εἶναι σήμερον δυσκολωτέρα παρά ποτέ, διότι ὁ διανοούμενος καί ὁ καλλιτέχνης σῶζει τόν ἑαυτόν του, δέν τόν ἐνδιαφέρει τό σύνολον.

Ὁ ἀτομικός πόνος, ἄλογος πολλές φορές, κυριαρχεῖ καλλιτεχνικῶς καί ἡ ἔκφρασις του σκεπάζει κάθε διαθέσιν ἀποδόσεως καί ἐρμηνείας τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, ἐπομένως τοῦ ἠθικῶς ὑψηλοῦ καί γενναίου. Αὐτή ἡ δυσκολία ἔμελλε νά νικηθῇ καί ἦτο μεγαλυτέρα ἀπό τήν σύμπτειν τῶν μορφῶν, τῶν ἐπεισοδίων, τήν ἐκπροσώπησιν τῶν ἐπαρχιδῶν καί τῶν ἱερῶν χώρων.

Ἐδῶ ἔχετε τόν τάφον τοῦ Βενιζέλου καί τόν Ψηλορείτη, τό Ἄρμαδι καί τήν Βιάννον, τόν στρατηγόν Κοαίπε, τόν Καπετάν-Μανόλη, τούς πολεμιστάς, τούς ἄντρες, τούς κρεμασμένους, τά καμένα σπῆτια, παπᾶδες καί γυναικόπαιδα, ζῶα ἀκόμη κρητικά ὑπάκουα εἰς τόν ἀγῶνα. Ἐχετε ἀπλότητα καί σύμβολα πολὺ ἀπλά καί γενικά καί ὀλιγάνθρωπα. Καί ἔχετε καί ἠθικὴν δικαιολογίαν τοῦ ἀγῶνος. "Ὅταν ἔχῃς τό Ἄκρωτήρι καί τόν Ψηλορείτη τότε θά καοῦν τά χωριά σου, δέ μπορεῖς νά κατεράσῃς τό κεφάλι καί νά ὑποταγῇς. Ὁ ἴδιος ὁ καλλιτέχνης, ποδοῦμος, ὀμιλητικὸς ὅπως εἶναι, θά σᾶς ἐξήγησῃ ἢ θά σᾶς ἐξηγήσῃ τί ἠθέλησε νά παραστήσῃ. Μὴν τόν πιστέψετε, διότι αὐτός δέν ξέρει τίποτε ἄλλο παρά πῶς ἔβαλε τήν παττίνα κι' ἔκαμε τά μάρμαρα παλαιϊκά σάν τούς ἀγῶνας τῆς Κρήτης. "Ἄν θέλετε νά καταλάβετε τί λέει αὐτή ἡ σκαλισμένη ζώνη, βάλετέ μέ τό νόῦ σας καί τήν καρδιά σας νά ξεδιαλύετε τήν σημασία πού ἔχουν τά σύμβολα. Μέσα σας ἔχετε τίς καταβολές γι' αὐτήν τήν ἐπεξεργασία καί τήν προέκτασιν. Ὁ Σοφιαλάκης σᾶς ἀνοίγει τόν δρόμον, τήν ἐρμηνείαν θά τήν εὔρη ὁ καθένας μας μέ τήν πεῖραν, τήν ἀίσθησιν καί τό μυαλό του. Καί τό νόημα πηγαίνει πέραν ἀπό κράνη καί πυρσοὺς καί βουνά καί πρόσωπα, γιατί κρύβει ἡ ζώνη τούτη τήν ἰδικήν της ἀλήθειαν, τήν ἀλήθεια τῆς τέχνης.

14,3 × 13,8 εκ.
14,3 × 13,8 cm

14 × 14,3 εκ.
14 × 14,3 cm

14,7 × 21,8 εκ.
14,7 × 21,8 cm

15 × 21,8 εκ.
15 × 21,8 cm

15,4 × 21,8 εκ.
15,4 × 21,8 cm

15,6 × 22,1 εκ.
15.6 × 22.1 cm

16,2 × 22,1 εκ.
16.2 × 22.1 cm

15,2 × 15,5 εκ.
15.2 × 15.5 cm

15,8 × 12,8 εκ.
15.8 × 12.8 cm

**Τα προσχέδια για τη ζωφόρο της Μάχης της Κρήτης, 1968,
στιλολογράφος μπλε χρώματος. Αρχείο ΚΝΓΝΣ.**

**Sketches for the frieze, The Battle of Crete in blue ink, 1968.
NSCNS Archives.**

Μάστορας της τέχνης του μαρμάρου, αγαπημένος μαθητής του μαρμαροφάγου κλασικιστή γλύπτη Γεωργίου Μπονάνου (1863-1940),¹⁰ ο Σοφιαλάκης κατόρθωσε να φιλοτεχνήσει τις παραστάσεις του σαν παραμύθι που θα μπορούσε να ζωντανέψει ένας παππούς στον εγγονό του, με χαρακτηριστικό ρυθμό στην αφήγησή του. Εξαίρει βέβαια τον ρόλο των Κρητικών, τους οποίους αποδίδει με τις τοπικές ενδυμασίες τους. Πηγές του είναι φωτογραφίες των συμβάντων.

Η πρώτη πλάκα (εικ. 1) περιλαμβάνει στο επίπεδο του βάθους της τη ρίψη Γερμανών αλεξιπτωτιστών στην ευρύτερη περιοχή των Χανίων, στο αεροδρόμιο του Μάλεμε, γεγονός που προκάλεσε την άμεση αντίδραση μονάδων πεζικού που προσέβαλαν με πυρά τους αλεξιπτωτιστές στον αέρα και στο έδαφος, όπως φαίνεται στο πρώτο επίπεδο της. Το πεδίο της δράσης σηματοδοτείται από το μαρμάρινο άγαλμα της Ελευθερίας, έργο του γλύπτη Θωμά Θωμόπουλου (1875-1937).¹¹

Στη δεύτερη πλάκα (εικ. 2) καπεταναίοι και παλληκάρια της Κρήτης σε πρώτο επίπεδο μαζεύονται στο Ηράκλειο για να ορκιστούν πίστη στην Πατρίδα και στην Ελευθερία και να κινηθούν προς τα βουνά που διακρίνονται στο βάθος: «Ορκιζόμεθα να συνεχίσωμεν τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ κατακτητοῦ τῆς πατρίδος μας μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς τελευταίας γωνίας τῆς Ἑλλάδος. Διαθέτομεν τοὺς ἑαυτοὺς μας, τὴν οἰκογένειάν μας καὶ ὀλόκληρη τὴν οἰκονομικὴν μας ὑπόστασιν. Σύνθημά μας ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ἡ ΘΑΝΑΤΟΣ. Ἐν Χαμαμουτζῆ Σπήλαιον Ἁγ. Σύλλας, 2 Ἰουνίου 1941. Ὁ ἀρχηγὸς Ἐμμανουὴλ Μπαντουβᾶς».¹² Η σκηνή τέμνεται στο κέντρο, όπου διαδραματίζεται η συγκινητική στιγμή με το παλληκάρι να παίρνει την ευχή του καπετάν Μπαντουβά, σε δύο μέρη: με ομάδες ενόπλων Κρητικών, στην αριστερή πλευρά

of Byzantine Philology at the National and Kapodistrian University of Athens, Nikolaos Tomadakis (1907-1993),⁹ delivered the speech on the artist's life and work (pp. 14-15).

A master craftsman of marble and beloved student of the voracious classicist sculptor Georgios Bonanos (1863-1940),¹⁰ Sofialakis managed to render his representations of the battle as a tale come to life in the words of a grandfather to his grandchild, delivered with the characteristic rhythm of narration. The work exalts the role of the Cretans, who are rendered in their local dress. The artist used original photographs of the events as his source.

The first piece (fig. 1) presents the fall of the German paratroopers at the Maleme airport in the region of Chania, an event which triggered the immediate reaction of infantry units which fired upon the paratroopers in the air and on the ground, as depicted in the foreground of the piece. The field of operations is signified by the marble statue of Liberty, a work by sculptor Thomas Thomopoulos (1875-1937).¹¹

In the foreground of the second piece (fig. 2), the captains and warriors of Crete gather in Heraklion to swear their allegiance to Country and Liberty and to take to the mountains, which are visible in the background: "We swear to continue the struggle against the conqueror of our nation until the liberation of the last corner of Greece. We pledge ourselves, our families and the whole of our financial existence to this cause. Our creed is LIBERTY OR DEATH. – Sworn at Hamamoutzi Cave in Aghios Syllas, June 2nd 1941, by Captain Emmanuel Badouvas".¹² This scene, depicting the poignant moment when the warrior receives the blessing

των οποίων παρατηρείται ο αποχωρισμός από τον σύντροφο της μιας γυναίκας που μένει στους αμάχους πάνω σε γαϊδουράκι.

Η τρίτη πλάκα (εικ. 3) παρουσιάζει στο πρώτο επίπεδο από αριστερά προς τα δεξιά τη συγκέντρωση και τη μεταφορά των πολεμοφοδίων για τον ανεφοδιασμό των Κρητικών ανταρτών στα βουνά που φαίνονται στο βάθος. Άνθρωποι και ζώα συνυπάρχουν αρμονικά, υποδηλώνοντας έτσι ότι η φυσική ζωή στην Κρήτη δεν ανακόπηκε λόγω του πολέμου.

Στην τέταρτη πλάκα (εικ. 4) απεικονίζεται η συμπλοκή στη Βιάννο του Ηρακλείου, κατά την οποία ο απεγνωσμένος ηρωισμός των Κρητικών πάγωσε τους Γερμανούς, σε βαθμό τέτοιο που οι απώλειες στρατιωτών έκαναν τον επικεφαλής τους να ζητήσει από τον διοικητή του Φρουρίου Κρήτης να μην υπάρξουν αντίποινα, χωρίς να βρει ανταπόκριση. Ο γλύπτης τονίζει τη λεβεντιά των ανταρτών στην αριστερή πλευρά και τη δεινή κατάσταση των εχθρών, από τους οποίους ο ένας είναι νεκρός στο κέντρο, ενώ στη δεξιά πλευρά ο δεύτερος υποχωρεί, με μόνον τον τρίτο που εξακολουθεί φοβισμένος να πυροβολεί ακόμα.

Η πέμπτη πλάκα (εικ. 5) δείχνει την ωμή κτηνωδία των Γερμανών, όπως αυτή εκδηλώθηκε στα αντίποινα για τη μάχη στην επαρχία της Βιάννου. Φωτιά και θάνατος παντού. Ολόκληρα χωριά παραδίδονται στις φλόγες αριστερά στο βάθος, άνδρες φονεύονται εν ψυχρώ στο πρώτο επίπεδο, αθώοι απαγχονίζονται πιο πίσω δεξιά και Γερμανοί φεύγουν σε μοτοσικλέτες δεξιά.

Στην έκτη πλάκα (εικ. 6) οι Κρητικοί απαντούν με Γερμανούς αιχμαλώτους που βλέπουν χωρίς να πιστεύουν στα μάτια τους τα αντίποινα στα οποία προέβησαν οι συστρατιώτες τους,

of captain Badouvas, is framed at the center in two parts with groups of armed Cretans, to the left of which is depicted the separation of one woman from her husband while she remains with the unarmed populace, on a donkey.

In the foreground of the third piece (fig. 3), the gathering of munitions is depicted from left to right, munitions destined for the Cretan rebels in the mountains that are visible in the background. Men and beasts coexist in harmony, denoting in this manner that the natural cadence of Cretan life has not been disrupted due to the war.

The fourth piece (fig. 4) depicts the clash at Vianno, Heraklion, during which the desperate heroism of the Cretans, together with the German losses, chilled the Germans to such a degree that their leader requested no reprisals from the German commander of the Garrison in Crete, to no avail. The sculptor emphasizes the valor of the rebels on the left side and the dire condition of the enemy, with one laying dead at the center, while on the right side another retreats, leaving only the frightened third man who keeps shooting.

The fifth piece (fig. 5) portrays the raw brutality of the Germans as it was expressed in their reprisals for the battle in the district of Vianno. Fire and death abound. Entire villages surrender to the flames in the background (left), men are murdered in cold blood in the foreground, the innocent are hanged in the distant right as the Germans flee on their motorcycles (right).

In the sixth piece (fig. 6) the Cretans respond to this brutality by taking German captives, who look on in disbelief at the reprisals

αθετώντας τον λόγο της στρατιωτικής τιμής τους. Η ύβρις εγκυμονεί τη νέμεση.

Η έβδομη πλάκα (εικ. 7) αφιερώνεται στη μυστική συνάντηση στη Μονή Αρκαδίου. Ο ηγούμενος πατήρ Διονύσιος Ψαρουδάκης (†1972)¹³ αριστερά, συμφωνώντας με τον ιερό αγώνα, προϋπαντεί τους αντιπροσώπους των αντάρτικων ομάδων που σκοπεύουν να σταθμίσουν τα πράγματα και να πάρουν τις δέουσες αποφάσεις, μεταξύ των οποίων και την απαγωγή του Γερμανού στρατηγού, διοικητή της 22ης μηχανοκίνητης μεραρχίας των Γρεναδιέρων, Karl Heinrich Georg Ferdinand Kreipe (1895-1976). Ο Μίλτης Παρασκευαΐδης στο άρθρο του για τη ζωφόρο αναφέρει: «Κάποια στιγμή ο Σοφιαλάκης μπροστά στην έβδομη ανάγλυφη παράστασή του "Μυστική σύσκεψις στὸ Ἀρκάδι" μᾶς βεβαιώνει ὅτι εἶναι ἀπόλυτα πιστὴ ἢ ἀπόδοσις τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Διονυσίου Ψαρουδάκη καὶ μὲ πατριωτικὸ ἐνθουσιασμό μᾶς ἐπαναλαμβάνει ζωηρὰ σὰν ἐθνικὸς κήρυκας τὰ λόγια ποὺ εἶπε ὁ ἡγούμενος αὐτὸς κατὰ τὴν σύσκεψιν, ὅταν κάποιος τοῦ εἶπε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι οἱ Γερμανοὶ θὰ ἔκαιαν καὶ πάλι τὴν Μονὴ Ἀρκαδίου ἂν οἱ Κρηῖτες πραγματοποιοῦσαν τὶς ἀποφάσεις τῆς συσκέψεώς τους. Μέσα στὴν ὑπαίθρια αὐλὴ τοῦ ἐργαστηρίου τῶν Ἄνω Ἰλισίων, ὁ Σοφιαλάκης βροντοφωνοῦσε κατὰ τὶς προετοιμασίες τῆς ἐκθέσεώς του, ἐπαναλαμβάνοντας τὰ λόγια τοῦ ἡγουμένου Ψαρουδάκη: "Καὶ τί Ἀρκάδι θὰ ν' αὐτό, ἂν δὲν καὶ ἄλλη μιὰ φορὰ;".¹⁴

Στην ὄγδοη πλάκα (εικ. 8) εμφανίζεται αριστερά η νυχτερινή απαγωγή του στρατηγού Kreipe από Κρητικούς και Βρετανούς στις 24 Ιουλίου 1944 κοντά στο Ηράκλειο.¹⁵ Ο στρατηγός τελικά διαπεραιώθηκε από την Κρήτη στο Κάιρο με τη σύμπραξη δύο Βρετανών αξιωματικών: των Patrick Leigh Fermor (1915-2011) και William Stanley Moss

committed by their fellow combatants, who have violated their military honor. Hubris engenders retribution.

The seventh piece (fig. 7) is dedicated to the secret meeting at the Arkadi Monastery. To the left is the abbot, Father Dionysios Psaroudakis (†1972),¹³ who agrees with the sacred struggle, and who welcomes the representatives of the rebel forces which intend to weigh upon the circumstances and make the appropriate decisions, chief among them, the abduction of the German general and commander of the 22nd Air Landing Infantry Division, Karl Heinrich Georg Ferdinand Kreipe (1895-1976). In his article on the frieze, Miltis Paraskevaides notes: "At some point, Sofialakis stands before the seventh relief, 'Secret Meeting at the Arkadi', and assures us that his representation of the abbot of the Monastery, Dionysios Psaroudakis, is entirely physically accurate. He recites, with the patriotic enthusiasm of a national preacher, the words uttered by the abbot during that secret meeting, when someone told him that they should consider the fact that the Germans might once again burn the Monastery to the ground, should the Cretans go through with the plans [made at the meeting]. In the garden of his atelier in Ano Ilisia, Sofialakis thundered during the preparations for his exhibition, repeating the words of the abbot Psaroudakis: 'And what kind of Arkadi should this be, if it does not once again burn?'"¹⁴

The eighth (fig. 8) piece recounts, on the left side, the night-time abduction of General Kreipe by Cretan and British forces on July 24th 1944 near Heraklion.¹⁵ The general was eventually transferred from Crete to Cairo with the assistance of two British officers, Patrick Leigh Fermor (1915-2011) and William Stanley

*Χρήστου Καπράλου, Ειρηνική ζωή
(από το Μνημείο της Μάχης της Πίνδου),
1952-56, πωρόλιθος, Βουλή των Ελλήνων.*

*Christos Kapralos, Peaceful Life (from
the Monument of the Battle of Pindos),
1952-1956, limestone, Hellenic Parliament.*

Νίκου Ίκαρη, Κατοχή, μάρμαρο.

Nikos Ikaris, Occupation, marble.

(1921-1965).¹⁶ Αριστερά, στο βάθος, παρεμβάλλονται το οροπέδιο του Λασιθίου με τους ανεμόμυλους, δίπλα ο Ψηλορείτης—όπου οδήγησαν τον στρατηγό αμέσως μετά την απαγωγή—, και δεξιά το βουνό Γιούχτας.

Η ένατη και τελευταία πλάκα (εικ. 9), αναρτημένη σε δύο χωριστά τμήματα, δηλώνει τη μετάβαση από τον πόλεμο στην ειρήνη, από το σκοτάδι στο φως. Ξαναρχίζουν οι εγκαταλελειμμένες από καιρό αγροτικές εργασίες στην Κρήτη. Απεικονίζονται ο γεωργός του Λασιθίου με καρπούς που έβγαλε η τσάπα του, τα σταφύλια που έκοψαν οι Ηρακλειώτισσες, το ζευγάρι του Ρεθύμνου που μάζεψε ελιές, τα πορτοκάλια της Χανιώτισσας. Όλα αυτά τα θέματα δηλώνουν τη διάθεση των ανθρώπων για μια καλύτερη, ειρηνική ζωή.

Φέτος συμπληρώνονται εβδομήντα δύο χρόνια από τη Μάχη της Κρήτης, σκηνές της οποίας απεικόνισαν αρκετοί στη λογοτεχνία, στην ποίηση και στις εικαστικές τέχνες.¹⁷ Ο Σοφιαλάκης παραπέμπει με τη ζωφόρο του στην εκτεταμένη (39,1 μ.) ζωφόρο με τις επτά πλάκες του Μνημείου της Μάχης της Πίνδου, που δούλεψε τα χρόνια 1940-45 εν θερμώ, ως χρέος, ο γλύπτης Χρήστος Καπράλος (1909-1993) σε γύψινο πρόπλασμα—το πρόπλασμα αυτό εκτίθεται σήμερα σε ιδιαίτερη αίθουσα του Μουσείου Χρήστου Καπράλου, στα Πλακάκια της Αίγινας· το 1952-56 είχε μεταφερθεί σε αιγινίτικο πωρόλιθο, το 2001 αγοράστηκε από το Ελληνικό Κοινοβούλιο, ενώ από το 2002 τοποθετήθηκε ψηλά στο Περιστεύλιο της Αίθουσας Συνεδριάσεων της Ολομέλειας στη Βουλή των Ελλήνων—,¹⁸ καθώς και σε μαρμάρινη σύνθεση του Νίκου Ίκαρη (1920-1994) για την Κατοχή.¹⁹ Κοινά στοιχεία και των τριών έργων είναι ο ιστορικός χρόνος τους, η επιλογή του χαμηλού ανάγλυφου, η παρατακτική οργάνωση, η σχηματοποίηση, η συγκινησιακή φόρτιση. Οι επιρροές του Καπράλου εντοπίζονται σε μνήμες από την αρχαϊκή και την αιγυπτιακή γλυπτική, μνήμες

Moss (1921-1965).¹⁶ In the background, to the left, the Lasithi mountain range with its windmills juts into view with Mount Psiloritis next to it, where the general was led immediately following his abduction, framed by Mount Jukta to the right.

The ninth and final piece, which is rendered in two parts, declares the transition from war to peace, from darkness to light. The abandoned agricultural tasks commence once more. The farmer from Lasithi with the fruits of his spade, the grapes cut by the women of Heraklion, the couple from Rethymnon that harvest the olives, the woman from Chania with her oranges – all these testify to a sentiment for a better, more peaceful life.

This year marks the seventy-second anniversary of the Battle of Crete, a battle which many have rendered in literature, in poetry, and the visual arts.¹⁷ Sofialakis' frieze is reminiscent of the extensive seven-unit frieze (39.1 m.) of the Monument for the *Battle of Pindos* by the sculptor Christos Kapralos (1909-1993) which was crafted fervently, as though a duty, initially as a plaster study between the years 1940-1945 (which today is on display in a special exhibit room at the Christos Kapralos Museum in Plakakia, Aegina) and was subsequently transferred to Aegina limestone between 1952-1956; in 2001 it was purchased by the Hellenic Parliament, where it graces, since 2002, the Colonnade of the House of Assembly in the Hellenic Parliament.¹⁸ The work is also reminiscent of the marble composition by Nikos Ikaris (1920-1994) on the Occupation.¹⁹ All three works share in the elements of the historical setting, the choice of low relief, the even arrayal of forms, the compositional stylization, and the emotive force. Kapralos' influences derive from memories inherent in archaic and Egyptian sculpture, memories which he galvanized through

που γαλβανίζονται με νεωτερικό πνεύμα στη γλυπτική του· ο Ίκαρης επιλέγει πιο απλοποιητική απεικόνιση· ο Σοφιαλάκης αναπτύσσει μια λαϊκότερη ρεαλιστική αφήγηση.

Δημήτρης Παυλόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

1. *Η Μάχη της Κρήτης, Απρίλιος 1941*, εφ. *Ελευθεροτυπία [Ιστορικά]*, τχ. 136, 30 Μαΐου 2002, σ. 31· Karina Raeck, *Αντάρτης. Μνημείο για την Ειρήνη*, Αθήνα 2005, σ. 128. — Ο καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς είχε συμμετάσχει στα κινήματα του 1916, του 1935, του 1938 και στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Στις 2 Ιουνίου 1941 άρχισε τον αντιστασιακό αγώνα στην Κρήτη και από το 1942 ήταν αρχηγός του ένοπλου ΕΑΜ. Το 1943 πέρασε στη Μέση Ανατολή και στις 11 Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου ο Γερμανός φρούραρχος του παρέδωσε το Ηράκλειο.
2. Το τρισέλιδο δακτυλόγραφο ιδιωτικό συμφωνητικό φυλάσσεται, μαζί με άλλο σχετικό υλικό —προσχέδια, αποκόμματα του ημερήσιου Τύπου, φωτογραφίες—, στο Αρχείο του Κέντρου Νεοκλασικής Γλυπτικής Νίκος Σοφιαλάκης, που έχει ιδρυθεί από την οικογένειά του και λειτουργεί στο οικόπεδο του παλιού εργαστηρίου του γλύπτη (Γαζίας 12 & Ταξίλου, Άνω Ιλίσια).
3. Για τη Μάχη της Κρήτης η βιβλιογραφία είναι αρκετά εκτεταμένη. Σημειώνουμε μόνον τα εξής: Γεωργίου Συλαμιανάκη, *Η Μάχη τῆς Κρήτης, 1941. Έργον στρατιωτικόν - πολιτικόν - ιστορικόν*, Αθήνα 1945· Πάνου Παπαθανασόπουλου, *Οι αλεξιπτωτιστάι στὴν Κρήτην*, Αθήνα 1946· *Ιστορία τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ Πολέμου, 1940-1941*, επιμ. Αλέξανδρος Εδιπίδης, Αθήνα χ.χ. [1948], σ. 689-741· Παύλου Γύπαρη, *Ἡρωες καὶ ἡρωισμοὶ στὴ Μάχη τῆς Κρήτης*, Αθήνα 1955· Στυλιανού Καλλονά, *Ἡ Μάχη τῆς Κρήτης*, Αθήνα 1956· του ίδιου, *Ἡ ἀπὸ ἀέρος εἰσβολὴ εἰς τὴν Κρήτην*, Αθήνα 1957· Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, *Ἡ Μάχη τῆς Κρήτης ὡς ἐπίλογος τοῦ Ἀλβανικοῦ Ἔπους*, Αθήνα 1958· Χρήστου Τζιφάκη, *Ἡ Μάχη τῆς Κρήτης*, Ρέθυμνο 1962· Alan Clark, *The Fall of Crete*, Λονδίνο 1962· Γενικόν Επιτελεῖον Στρατοῦ - Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατοῦ (επιμ.), *Ἡ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον. Ἡ Μάχη τῆς Κρήτης*, Αθήνα 1967· I. McD. G. Stewart, *Ἡ Μάχη τῆς Κρήτης*, 2τ., μτφρ. Δημήτρης Μακρινός - Γιάννης Θωμόπουλος, Αθήνα 1970· Σπύρου Λιναρδάτου, *Ἡ Πόλεμος τοῦ 1940-1941 καὶ ἡ Μάχη*

the modernist spirit in his craft; Ikaris chooses a more simplified representation; Sofialakis develops a more realistic narration rooted in folk tradition.

Dimitris Pavlopoulos

Assistant Professor of the History of Art
Department of History and Archaeology
National and Kapodistrian University of Athens

1. “Η Μάχη της Κρήτης, Απρίλιος 1941” [The Battle of Crete, April 1941] in *Ελευθεροτυπία (Ιστορικά) [Eleftherotypia (Historical)]*, May 30, 2002, vol. 136, p. 31; Karina Raeck, *Αντάρτης. Μνημείο για την Ειρήνη [Rebel: Monument to Peace]*, Athens, 2005, p. 128. — Captain Manolis Badouvas participated in the movements of 1916, 1935, and 1938 and in the Asia Minor Campaign. On June 2nd 1941 he began his resistance in Crete and from 1942 he was leader of the armed faction of EAM (National Liberation Front). In 1943 he deployed to the Middle East and on October 11th of that year the German Garrison commander delivered the city of Heraklion to him.
2. The three-page typewritten document of the contractual agreement, together with all the other relevant material – sketches, drawings, press clippings and photographs, is held at in the Archives of the Nikos Sofialakis Center of Neoclassical Sculpture, which was founded by the family of the sculptor and which operates on the exact location of the sculptor’s old atelier (Gazias 12 & Taxilou Street, Ano Ilisia).
3. The bibliography for the Battle of Crete is quite substantial. Specifically noted here are the following: Georgios Sylamianakis, *Η Μάχη της Κρήτης, 1941. Έργον στρατιωτικόν - πολιτικόν - ιστορικόν [The Battle of Crete, 1941: A military, political and historical work]*, Athens, 1945; Panos Papatathanasopoulos, *Οι αλεξιπτωτιστάι στην Κρήτην [Paratroopers in Crete]*, Athens, 1946; *Ιστορία του Ἑλληνοϊταλικοῦ Πολέμου, 1940-1941 [History of the Greco-Italian War 1940-1941]*, Ed., Alexandros Edipides, Athens, 1948, pp. 689-741; Pavlos Gypris, *Ἡρωες καὶ ἡρωισμοὶ στὴ Μάχη τῆς Κρήτης [Heroes and Heroism in the Battle of Crete]*, Athens, 1955; Stylianos Kallonas, *Η Μάχη της Κρήτης [The Battle of Crete]*, Athens, 1956; *Η ἀπὸ ἀέρος εἰσβολὴ εἰς τὴν Κρήτην [The Airborne Invasion of Crete]*, Athens, 1957 (ibid); Georgios I. Kourmoulis, *Η Μάχη της Κρήτης ὡς ἐπίλογος τοῦ Ἀλβανικοῦ Ἔπους [The Battle of Crete as the Epilogue of the Albanian Front]*, Athens, 1958; Christos Tzifakis, *Η Μάχη της Κρήτης [The Battle of Crete]*, Rethymnon, 1962; Alan Clark, *The Fall of Crete*, London, 1962; Hellenic Army General Staff,

- της Κρήτης, Αθήνα 1977· Pantelis Caloudis, *Sprung über Kreta, Mai 1941*, Μόναχο 1981 [*Zeitgeschichte im Bild*]· Μάρκου Γ. Πολιουδάκη, *Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο*, 2τ., Ρέθυμνο 1983· Γεωργίου Ι. Παναγιωτάκη, *50 χρόνια (1941-1991). Αφιέρωμα στη Μάχη της Κρήτης*, Ηράκλειο 1991· *Η Μάχη της Κρήτης, Απρίλιος 1941*, εφ. *Ελευθεροτυπία [Ιστορικά]*, ό.π.· Heinz A. Richter, *Η Μάχη της Κρήτης*, μφρ. Ελίζα Παναγιωτάτου, επιμ. Βαγγέλης Στεργιόπουλος, Αθήνα 2011. — Με θέμα τη Μάχη της Κρήτης έχει γυριστεί το 1947 ασπρόμαυρη ταινία (*Η Κρήτη στις φλόγες / Άπαγωγή στην Κρήτη*, σενάριο-σκηνοθεσία Τώνης Παπαδαντωνάκης, φωτογραφία Πρόδρομος Μεραβίδης).
4. *Η Μάχη της Κρήτης, Απρίλιος 1941*, εφ. *Ελευθεροτυπία [Ιστορικά]*, ό.π., σ. 5 (Νίκος Βαρδιάμπασης).
 5. Ό.π.
 6. Ό.π., σ. 1 (Βαγγέλης Παναγόπουλος).
 7. Ό.π.
 8. Το Μουσείο (Ν. Πιτσουλάκη και Γ. Καραϊσκάκη 2) μεταβιβάστηκε το 1998 στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, υπό την προϋπόθεση να παραχωρηθεί μικρός χώρος για τη λειτουργία του.
 9. Εφ. *Κοινωνική*, 3 Ιουνίου 1969· εφ. *Τὸ Βῆμα*, 4 Ιουνίου 1969· Μίλη Παρασκευαΐδη, «Σὲ “μετόπη” συνολικοῦ μήκους 18 μέτρων. Ἡ Ἐθνικὴ Ἀντίσταση τῆς Κρήτης στὰ ἀνάγλυφα τοῦ Σοφιαλάκη. Ἡ ἔκθεσίς των στὴν αὐλὴ τοῦ ἐργαστηρίου του πρὶν ἀπὸ τὴν μεταφορὰ τους στὸ Ἡράκλειο Κρήτης», εφ. *Ἐλεύθερος Κόσμος*, 5 Ιουνίου 1969· Αλέκου Λιδωρίκη, «Ἡ ἀντίσταση τῆς ἠρωϊκῆς Κρήτης σὲ μιὰ ἔκθεσι στὸ χαγιάτι τοῦ Νίκου Σοφιαλάκη», εφ. *Ἀπογευματινὴ*, 7 Ιουνίου 1969· Βάγια Παναγιωτόπουλου, «Μνημεῖον Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως τοῦ Νίκου Σοφιαλάκη στὴν Κρήτη», εφ. *Ἡ Βραδυνή*, 11 Ιουνίου 1969· εφ. *Ἔθνος*, 13 Ιουνίου 1969.
 10. Θεοδώρας Μαρκάτου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος, 1863-1940. Η ζωή και το ἔργο του*, δακτυλογραφημένη διδακτορικὴ διατριβή, 2τ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1992· *Λεξικό Ἑλλήνων Καλλιτεχνῶν. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αι.*, επιστημονικὴ ἐπιμέλεια Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, τ. 3, Αθήνα 1999, σ. 208-210 (Δώρα Μαρκάτου).
 11. Χρήστου Μαχαιρίδη, *Το ἀγάλμα της Ελευθερίας της Κρήτης*, Χανιά 2003.
 12. Karina Raeck, ό.π., σ. 122. — Ο ὄρκος ἔχει χαραχτεῖ στην πρόσοψη του Μουσείου-Ἡρώου Ἀγωνιστῶν Εθνικῆς Ἀντίστασης Κρήτης.
 13. Γεωργίου Ευθ. Χαροκόπου, *Η ἀπαγωγή του στρατηγοῦ Κράϊπε. Ἐνα ἀπὸ τα σημαντικότερα γεγονότα της Εθνικῆς Ἀντιστάσεως των Ἑλλήνων στην Κρήτη*, Αθήνα 2008, σ. 12.
 14. Μίλη Παρασκευαΐδη, ό.π.
 15. Η ἐπιχείρηση ἐξιστορεῖται στο βιβλίο του Γεωργίου Ευθ. Χαροκόπου, ό.π.
- ed. History Directorate, *Ο Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τον Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον. Η Μάχη της Κρήτης [The Hellenic Army during the Second World War: The Battle of Crete]*, Athens, 1967; I. McD. G. Stewart, *The Struggle for Crete [Η Μάχη της Κρήτης]*, 2 vols., trans., Dimitris Makrinos – Giannis Thomopoulos, Athens, 1970; Spyros Linardatos, *Ο Πόλεμος του 1940-1941 και η Μάχη της Κρήτης [The War of 1940-1941 and the Battle of Crete]*, Athens, 1977; Pantelis Caloudis, *Sprung über Kreta, Mai 1941*, Munich, 1981 [*Zeitgeschichte im Bild*]; Markos G. Polioudakis, *Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο [The Battle of Crete in Rethymnon]*, 2 vols., Rethymnon, 1983; Georgios I. Panagiotakis, *50 χρόνια (1941-1991). Αφιέρωμα στη Μάχη της Κρήτης [50 Years (1941-1991): An Account of the Battle of Crete]*, Heraklion, 1991; “Ἡ Μάχη της Κρήτης, Απρίλιος 1941” [The Battle of Crete, April 1941], *Ελευθεροτυπία (Ιστορικά) [Eleftherotypia (Historical)]*, op.cit.; Heinz A. Richter, *Η Μάχη της Κρήτης [The Battle of Crete]*, trans., Eliza Panagiotatou, ed., Vangelis Stergiopoulos, Athens, 2011. — The 1947 black-and-white film, *Crete in flames / the Abduction of Crete* (written and directed by Tonis Papadantonakis, with photography by Prodromos Meravides) is based on the Battle of Crete.
4. “Ἡ Μάχη της Κρήτης, Απρίλιος 1941” [The Battle of Crete, April 1941], *Ελευθεροτυπία (Ιστορικά) [Eleftherotypia (Historical)]*, op.cit., p. 5 (Nikos Vardiambasis).
 5. Ibid.
 6. Ibid., p.1 (Vangelis Panagopoulos).
 7. Ibid.
 8. The Museum (located at N. Pitsoulaki and G. Karaiskaki 2) was transferred to the Hellenic Ministry of Defense in 1998 under the condition that a space is provided for its continued operation.
 9. *Κοινωνική [Koinoniki]*, June 3, 1969; *Τὸ Βῆμα [To Vima]*, June 4, 1969; Miltos Paraskevaidis, “Σε ‘μετόπη’ συνολικοῦ μήκους 18 μέτρων. Η Εθνικὴ Ἀντίσταση της Κρήτης στα ἀνάγλυφα του Σοφιαλάκη. Η ἔκθεσίς των στην αὐλὴ του ἐργαστηρίου του πρὶν ἀπὸ τὴν μεταφορὰ τους στο Ἡράκλειο Κρήτης” [The National Resistance of Crete through the carvings of Sofialakis in a ‘metope’ 18 meters long. The exhibition in the garden of his workshop before the work is transferred to Heraklion, Crete] in *Ελεύθερος Κόσμος [Eleftheros Kosmos]*, June 5, 1969; Alekos Lidorikis, “Ἡ ἀντίσταση της ἠρωϊκῆς Κρήτης σε μιὰ ἔκθεσι στο χαγιάτι τοῦ Νίκου Σοφιαλάκη” [The Heroic National Resistance of Crete in an exhibition at the roofed gallery of Nikos Sofialakis] in *Ἀπογευματινὴ [Arogevmatini]*, June 7, 1969; Vagias Panagiotopoulos, “Μνημεῖον Εθνικῆς Ἀντιστάσεως τοῦ Νίκου Σοφιαλάκη στην Κρήτη” [Nikos Sofialakis’ National Resistance Monument in Crete] in *Βραδυνή [Vradyni]*, June 11, 1969; *Ἔθνος [Ethnos]*, June 13, 1969.
 10. Theodora Markatou, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος, 1863-1940. Η ζωή και το ἔργο του [The Sculptor Georgios Bonanos, 1863-1940, His Life and His Work]*, typed doctoral dissertation, 2 volumes, Aristotelian University of Thessaloniki, Thessaloniki, 1992; *Λεξικό Ἑλλήνων Καλλιτεχνῶν. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αι.* [Com-

16. Heinz A. Richter, *ό.π.*, μεταξύ των σ. 464-465. — Η απαγωγή έγινε βιβλίο από τον William Stanley Moss (*Ill met by the moonlight*, Λονδίνο 1950) και ταινία (1957, σκηνοθεσία Michael Powell - Emeric Pressburger).
17. Βλ. και Karina Raeck, *ό.π.*, σ. 6-70, 79, 164, 183, 194, 210-235.
18. Χρήστος Καπράλος, κείμενο Χρύσανθος Χρήστου, Αθήνα 1981, σ. 11-12, 42-43, 54-61· Χρήστος Καπράλος. *Ο ανυπότακτος γλύπτης*, εισαγωγή Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, κείμενο Άρτεμις Ζερβού, Αθήνα χ.χ. [2009], σ. 42-43, 49, 83, 84, 88-89· Έργα Τέχνης από τη Συλλογή της Βουλής των Ελλήνων, δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση, Αθήνα 2010, σ. 72-75 (Χρύσανθος Χρήστου).
19. Περ. Έπιθεώρηση Τέχνης, τχ. 10, Οκτώβριος 1955, σ. 273.
- pendium of Greek Artists: Painters – Sculptors – Engravers, 16th – 20th centuries*], ed. Eugenios D. Mathiopoulos, 3 vols., Athens, 1999, pp. 208-210 (Theodora Markatou).
11. Christos Machairidis, *Το Άγαλμα της Ελευθερίας της Κρήτης [Crete's Statue of Liberty]*, Chania, 2003.
12. Karina Raeck, *op.cit.*, p.122. — The vow of allegiance is engraved on the façade of the Museum-Monument of Cretan National Resistance Fighters.
13. Georgios Efth. Harokopou, *Η απαγωγή του στρατηγού Κράϊπε. Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της Εθνικής Αντιστάσεως των Ελλήνων στην Κρήτη [The Abduction of General Kreipe: One of the most significant events of the Greek National Resistance in Crete]*, Athens, 2008, p. 12.
14. Miltis Paraskevaidis, *op.cit.*
15. The operation is described in Georgios Efth. Harokopou's book, *op.cit.*
16. Heinz A. Richter, *op.cit.*, pp. 464-465. — The abduction of General Kreipe was detailed in a book by William Stanley Moss (*Ill met by the moonlight*, London, 1950) and in film (1957) starring Dirk Bogarde (directed by Michael Powell - Emeric Pressburger).
17. See Karina Raeck, *op.cit.*, pp. 6-70, 79, 164, 183, 194, 210-235.
18. Chrysanthos Christou, *Χρήστος Καπράλος [Christos Kapralos]*, Athens, 1981, pp. 11-12, 42-43, 54-61; Χρήστος Καπράλος. *Ο ανυπότακτος γλύπτης [Christos Kapralos, the defiant sculptor]*, introduction by Marina Lambraki-Plaka, text by Artemis Zervou, Athens, s.a. (2009), pp. 42-43, 49, 83, 84, 88-89; Chrysanthos Christou, *Έργα Τέχνης από τη Συλλογή της Βουλής των Ελλήνων [Works of Art from the Collection of the Hellenic Parliament]*, 2nd revised edition, Athens, 2010, pp. 72-75.
19. *Επιθεώρηση Τέχνης [Art Review] (Magazine)*, vol. 10, October 1955, p. 273.